

FƏLSƏFƏ

UOT 930

DÜNYANIN MÜASİR ELMİ MƏNZƏRƏSİ
ÜMUMMƏDƏNİYYƏT KONTEKSTİNDƏ

Z.C.HACIYEV

*Bakı Dövlət Universiteti**Z.Haciyev45@mail.ru*

Məqalə dünyanın müasir elmi mənzərəsinin mədəniyyət ilə qarşılıqlı münasibətlərinin təhlilinə həsr olunmuşdur. Burada kosmologiyanın, kibernetikanın, ümumi təkamül prinsipinin və sinergetikanın nailiyyətlərinin ümummədəni inkişafda rolu açılır.

Belə bir məqam xüsusi vurğulanır ki, postindustrial cəmiyyətdə təbii, texniki və humanitar elmlərin vəhdətinin möhkəmlənməsi, elmi idrak ilə mədəniyyətin qarşılıqlı zənginləşməsini şərtləndirir.

Açar sözlər: dünyanın müasir elmi mənzərəsi, mədəniyyət, dünyagörüşü, dəyərlər sistemi.

Dünyanın elmi mənzərəsini səciyyələndirən əsas parametrlər və ölçülər bütün dövrlərdə bəşəriyyətin ümumi mədəniyyəti ilə sıx qarşılıqlı təsirdə çıxış edir. Onların ayrılmaz əlaqəliliyi aşağıdakı təmələ əsaslanır: hər bir tarixi mərhələdə dünyanın elmi mənzərəsi, yalnız mövcud idraki potensialı əks etdirmir, həm də həmin dövrün sosial şəraiti və mədəniyyəti ilə bağlı surətdə formalaşır. Bu mənada yeni elmi biliklər ümumi mücərrəd və metafizik xarakter daşmır, öz mahiyyəti etibarilə real sosiomədəni məzmunu malik olur (3, 180).

Buradan aydındır ki, dünyanın elmi mənzərəsini ifadə edən biliklər sistemində obyektiv həqiqət meyarı ilə mədəniyyət ölçüləri bir-birilə çulğuşur. Bunu həmin anlayışın tərifinə də sübut edir: “Dünyanın elmi mənzərəsi aparıcı elmi sahələrindəki biliklərin, təməl anlayışlarının və prinsiplərin bütöv sistemidir. Buraya müxtəlif elmlərin nailiyyətlərinin sintezi əsasında formalaşan, Kainat, üzvi təbiət, Cəmiyyət və İnsan haqqında ümumiləşmiş elmi təsəvvürlər, sosiohumanitar və təbiət elmlərinin uğurlarını əhatə edən dünyanın sosial və təbii-elmi mənzərəsi daxildir” (8, 622).

Hər bir dövrdə dünyanın elmi mənzərəsi ümummədəniyyət kontekstinə malikdir. Bu onunla izah edilir ki, həmin anlayışın məzmunundakı biliklər ikitərəfli funksiya yerinə yetirir. Bir tərəfdən, elmi idrakın strukturunun zəruri

komponenti kimi, onun inkişafını təmin edir. Digər tərəfdən “dövrün sosio-mədəni amillərinin idraka təsirini, habelə biliklərin, müvafiq dövrün mədəniyyətində daxil edilməsini vasitələndirən infrastruktur rolunu oynayır” (6, 98).

Buna görə də elmi yeniliklər təkcə idrakı zənginləşdirmir, həm də mədəniyyətin koqnitiv təməlli kimi, onun inkişafında artmaqda olan əhəmiyyət kəsb edir. Bununla yanaşı o, mədəniyyətin güclü təsirinə məruz qalır. Sonuncu istiqamət daha çox dəyərlər vasitəsilə özünü göstərir. Başqa sözlə, hər bir dövrün ümumi mədəniyyətinin əsasında duran dünyagörüşü, dəyərlər sistemi və ideallar elmi axtarışlar sferasına yayılır və burada fəal rol oynayır (xüsusilə emin aksioloji mənalandırılmasında və elmi fəaliyyətin motivasiyası sisteminə).

Dünyanın elmi mənzərəsi ilə mədəniyyətin qarşılıqlı münasibətləri hər bir tarixi mərhələdə spesifik xarakter daşıyır. Bu baxımdan müasir dövr daha səciyyəvi olub, aşağıdakı iki əsas keyfiyyəti ilə fərqlənir. Birinci, dünyanın hazırkı elmi mənzərəsi, bu anlayışın ənənəvi məzmunu ilə müqayisədə daha zəngin və yüksək səviyyəyə malikdir. İkinci, ölkə daxilində və beynəlxalq miqyasda mədəniyyətin rolu artır və təsir dairəsi genişlənir. Bunu həm də ondan görmək olar ki, hazırda humanist prinsiplər və mədəniyyət oriyentirləri, elmi axtarışlar strategiyasının mərkəzinə keçir.

Hər iki məqam vəhdətdə çıxış edərək müasir sivilizasiyanın elmi nailiyyətlərini sosiomədəni ölçülər və bütövlükdə mədəniyyətin inkişafı mövqeyindən mənalandırmağı zərurətə çevirir. Hazırda nəzəri tədqiqatların cəbbəxanasında qərarlaşmış olan poliepistemoloji metodologiya sözügedən elmi tələbatı reallaşdırmağa geniş imkanlar açır.

Dünyanın elmi mənzərəsinin məzmunu, ictimai həyatın bütün sahələri (istehsal, texnika, siyasət, texnologiya və sair) kimi, insanların dünyagörüşü və mədəniyyətinə də mühüm təsir göstərir. Səciyyəvi cəhət budur ki, sonuncu istiqamətdə onun rolu durmadan artmaqdadır.

Müasir elmin ümummədəni mənası hər şeydən əvvəl onun cəmiyyəti və bəşəriyyəti düşündürən həyat strategiyası problemlərinin həllinə yönəlməsində, sivil inkişafın yeni yollarının axtarılmasına istiqamətlənməsində ifadə olunur. Bu həm də belə bir praktiki tələbatdan törəyir ki, hazırda bəşəriyyət böhranlarla, ümumbəşəri qlobal problemlərlə üzləşmişdir. Onların uğurlu həlli, texnologiya sivilizasiyanın mədəniyyətinə elmi rasionallıq mövqeyindən yanaşmağı tələb edir. Həmin prinsip mədəniyyətin daxili komponentləri sırasında təbiətin və cəmiyyətin məqsədyönlü yaradıcı dəyişdirilməsini əsas dəyər kimi qiymətləndirilir. Belə yanaşma dünyanın elmi mənzərəsini təşkil edən idarə nailiyyətləri elmi rasionallıq ilə sıx əlaqədə götürür. Həm də belə bir cəhəti xüsusi vurğulayır ki, rasionallıq dəyəri təkcə elmin koqnitiv məhələsində və tərəflərində ifadə olunmur. O idrak prosesinin əvvəlindən başlayaraq, sonuna qədər zəruri tərkib hissə kimi çıxış edir. Başqa sözlə, tədqiqat obyektinin seçilməsində, müvafiq informasiyanın toplanmasında, dərkətmənin metodları və vasitələrinin müəyyənləşdirilməsində, əldə olunmuş nəticələrin formulə

olunmasında və geniş kütləyə çatdırılmasında fəal rol oynayır. Bu məqam elm ilə mədəniyyətin ayrılmazlığının təmin edilməsində xüsusi yer tutur. Dünyanın müasir elmi mənzərəsi postqeyriklassik rasionallıq mərhələsinə əsaslandığı üçün, sonuncunun malik olduğu aşağıdakı səciyyəvi cəhətlər, onun mədəniyyətlə əlaqələrinin möhkəmlənməsinə əlverişli şərait yaradır: elmlərarası tədqiqatların və kompleks araşdırmaların ön plana keçməsi; insanın özünün də daxil olduğu mürəkkəb dinamik sistemlərin elmi tədqiqatlar dövryyəsinə geniş cəlb olunması; müxtəlif elmlərin qovuşağında yaranan yeni nailiyyətlərin praktikada tətbiqi miqyasının genişlənməsi və sair (6, 274).

Müasir elmi idrakın rasionallıq səviyyəsi yüksəldikcə, o mədəniyyət ilə daha da yaxınlaşır. Bu həm də onunla əlaqədardır ki, sözügedən anlayış indi yeni cəhətlər (açıq xarakterlilik, dünyanın obyektiv həqiqi dərkinin mexanizminə və bu prosesin nəticələrinə daxil olan dəyərləndirici – mənalandırıcı strukturların refleksivliyi və sair) kəsb edir. Bu sırada müasir rasionallığın “açıq xarakteri” xüsusi yer tutur. Sözügedən keyfiyyət rasionallığın qapalı (məhdud) formasından fərqli olaraq, paradıqmadaxili çərçivə ilə məhdudlaşmır. O “müasir elmdən kənar, digər mədəniyyətlərdə və dünyagörüşləri ənənələrində formalaşan alternativ dünya mənzərələri anlayışlarına diqqətlə və hörmətlə yaraşdırmağı nəzərdə tutur. Açıq rasionallığın növbəti mühüm keyfiyyəti odur ki, elmdə müxtəlif və bərbərhüquqlu mövqələrin dialoquunu və qarşılıqlı surətdə biri digərini zənginləşdirməsini irəli sürür (7, 98).

Qeyd olunan məqamlar mədəniyyətin inkişafı kontekstində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məsələ burasıdır ki, müasir elmi bilik keçmişdəkindən fərqli olaraq, yalnız bir regionun mədəniyyəti ənənələri çərçivəsində formalaşan mentallıqları, fəlsəfi və dünyagörüşü ustanovkalarını əhatə etmir. Onun səciyyəvi cəhəti geniş məzmun alması, yəni həm də digər regionların, birinci növbədə Şərqi müvafiq göstəriciləri ilə sıx təmasının və qarşılıqlı təsirinin güclənməsidir. Qeyd olunan proses Şərqi və Qərbi mədəniyyətinin, dünyagörüşü və elmi ənənələrinin dialoquna əlverişli şərait yaradır.

Elmi, mədəniyyəti və sivilizasiyanı bir-birindən ayırmağa və təcrid etməyə yönələn müxtəlif cəhdlərə rəğmən, müasir nəzəri fikirdə onların sıx bağlılığı ideyası əsas yer tutur. Burada belə bir müddəə möhkəm qərarlaşmaqdadır ki, sivilizasiyanın və mədəniyyətin bu günü, xüsusilə də gələcəyi ilə bağlı problemləri yalnız elmi biliklərin inkişafı yolu ilə həll etmək mümkündür. Başqa sözlə, hazırda elmi rasionallıq haqlı olaraq sivilizasiyanın və mədəniyyətin ən yüksək dəyərlərindən biri kimi qiymətləndirilir. Qeyd edək ki, elmin bu rolu və mövqeyi heç də bütün tarixi sivilizasiyalarda düzgün mənalandırılmamışdır. Bu münasibətdə müasir sivilizasiya mühüm yeniliklər gətirmiş, bir tərəfdən yeni dəyərlər yaratmış, digər tərəfdən, aksioloji sistemdə elmin yüksək nüfuzluluğunu təmin etmişdir. Deyilənlərdən əlavə, müasir sivilizasiya elmi rasionallıq prinsipinə arxalanmaqla, tərəqqi ideyası, demokratiya, azadlıq, şəxsi təşəbbüskarlıq və sair ümumbəşəri dəyərlərin inkişafında mühüm irəliləyişlərə nail olmuşdur.

Dünyanın müasir elmi mənzərəsini ifadə edən biliklər sistemində ümum-bəşəri mədəniyyət kontekstində aşağıdakı elmlər (kosmologiya, kibernetika, qlobal təkamül və sinergetika) xüsusi yer tutur.

Kosmologiya elmində qazanılan nailiyyətlər, dünya binasının yaranması, burada üzvü təbiətin və insan cəmiyyətinin meydana gəlməsi ilə bağlı sualların cavablarını dəqiqləşdirir, mövcud dünyagörüşünün elmi hədudlarını daha da genişləndirir, yer kürəsi ilə səma cisimlərinin bir-birinə əks olduğu barədə sxolastik düşüncələrin aradan qalxmasına, onun yerinə varlığın bu iki əsas növünün, bütövlükdə dünyanın maddi vəhdəti haqqında təsəvvürlərin dərinləşməsinə gətirib çıxarır. Bu təməl üzərində cəmiyyətin həyat formalarında, dəyərlər sistemində, mədəniyyətində mütərəqqi meyillər qərarlaşır. İnsanlar “Kainatın təkə öz evi və yaxın ətrafından ibarət olmadığını, sonsuz saylı ulduzlar aləmi və digər səma cisimlərini əhatə etdiyini anlamağa başlayırlar. Bu yönümdə olan irəliləyişlər, təbii elmi biliklərin humanist istiqamətinin inkişafını şərtləndirir, insanlarda bəşəriyyətin ümumi taleyinə qayğı və məsuliyyət hissini daha da gücləndirir.

Dünyanın müasir elmi mənzərəsinin ayrılmaz tərkib hissəsi olan kibernetika, özündə mədəniyyət aspektinin geniş yer tutması ilə səciyyəlidir. Bu elmin müddəaları və prinsipləri, materiyanın müxtəlif formalarında fəaliyyət göstərən ümumi qanunauyğunluqları aşkara çıxartdı. Kibernetika, texniki, bioloji və sosial sistemlərdə idarəçiliyin ümumi əsaslarını işləyib hazırlandı, özünütənzimləyən mürəkkəb obyektlərin öyrənilməsi prosesini daha da genişləndirdi. Beləliklə də cəmiyyətin ümumi mədəniyyətinin inkişafına mühüm təsir göstərən yeni bir elm meydana gəldi.

Müasir elmi biliyin mədəniyyətin inkişafına təsirini araşdırarkən onun mühüm dayaqlarından olan qlobal (universal) təkamül konsepsiyasının mühüm rol oynadığı, xüsusi vurğulanmalıdır. Onun əsas məzmunu bunu ifadə edir ki, kainatın yaranmasının başlanğıcı olan “Böyük partlayış”dan sonra baş verən bütün dəyişikliklər, ümumi təkamül prosesinin ayrı-ayrı tərəfləridir və bir-birilə sıx əlaqədə çıxış edir. Beləliklə də kosmosda, cansız təbiətdə, üzvi aləmdə, insan cəmiyyətində və tarixi prosesdə özünü göstərən bütün təkamüllərin prinsipə eyni cür baş verdiyi aşkara çıxarıldı. Bu ideya dünyanın bütöv və vahid tam olduğu haqda təsəvvürün formalaşmasında müstəsna rol oynayıb. Sözügedən konsepsiya kainatda baş verən proseslərin ümumi xarakter daşdığını qeyd etməklə məhdudlaşmır. Onun başlıca mədəniyyət konteksti cansız təbiət, üzvi aləm və cəmiyyət arasında genetik əlaqələri izah etməyə yönəlməsidir. Bu baxımdan aşağıdakı məqam çox vacibdir: ibtidai (ilkin) canlı orqanizmlər ilə ekosistemlərin birgə təkamülü gedişində təkamülün keyfiyyətə yeni tipi – “sosiomədəni təkamül” yaranır. Sonuncu, insan dünyası ilə kainat arasında əlaqəliliyi açıb göstərir. Bu iki tərəfin əlaqəliliyi, onlarda baş verən dəyişikliklərin yaxınlığı sayəsində ənənəvi qlobal təkamül yeni özünəməxsus keyfiyyət əldə edir – humanist məzmun ilə tamamlanır.

Müasir elmi biliklərin sintezi meylini özündə ifadə edən universal

təkamül prinsipi, məzmunundan və baş vermə sahəsindən asılı olmayaraq, reallıqda gedən bütün proseslərin (o cümlədən də sosial və mədəni həyatda) vahid elmi təsvirini verir.

Bu konsepsiya müasir dövrdə təkamül anlayışının yeni məzmun daşması, özünün sistemliyi, geniş əhatə dairəsinə malik olması və dərinliyi ilə səciyyələndiyini müəyyən edir. Beləliklə də onun məzmunu bir sıra yeni fəlsəfi-metodoloji müddəalar ilə zənginləşir. Bütün bunlar belə bir müddəanın doğruluğunu sübut edir ki, qlobal təkamül “bizim dövrümüzdə baş verən böyük mədəni transformasiyanın mühüm bir aspektidir” (6, 392).

İnsanların şüurunda ümumi təkamül ideyası dərinləşdikcə, öz məzmununa görə bir-birindən fərqlənən müxtəlif dünyagörüşü konsepsiyalarını əlaqələndirmək və vəhdətdə götürmək mümkün olur.

Dünyanın müasir elmi mənzərəsinin mühüm və ayrılmaz tərkib hissəsi olan bioloji biliklərin ümummədəniyyət səpkisində rolu və əhəmiyyəti artır. Qeyd olunan münasibətdə XX əsrin ortalarına doğru qərarlaşmış olan biosfera təlimi xüsusi yer tutur. Əsası V.İ.Vernadski tərəfindən qoyulan və onun ardıcıllarının inkişaf etdirdiyi bu təlim, biosferanın yüksək təşkilədici xassəsinə malik olduğunu sübuta yetirdi. Həm də göstərdi ki, biosferanın dinamik sistem kimi inkişafı təkcə daxili struktur tərəflərin təsiri ilə baş vermir. Bu prosesin mexanizmində antropogen amillər daim artmaqda olan əhəmiyyətə malikdir. Sonuncular, biosferanın keyfiyyətinin yeniləşməsində, burada sabitlik ilə dəyişkənliyin vəhdətinin təmin olunmasında, xüsusilə də stabil inkişaf prosesində daha aydın təzahür edir. Başlıcası isə budur ki, antropogen amillərin təsiri altında biosferanın strukturundakı ciddi dəyişikliklər ilə yanaşı, burada humanist yönüm, insanlığa və mədəniyyətə meyllilik də güclənir. Bəşəriyyət sivilizasiya pillələri ilə yüksəldikcə, biosferanın yeni keyfiyyət halına – noosferaya keçməsində insanların dəyişdirici və yaradıcı fəaliyyətinin rolu artır. Bununla əlaqədar ümumi təkamülün müəyyən mərhələsində dünyanın inkişafının qanunauyğun nəticəsi kimi təşəkkül tapmış insanın və cəmiyyətin bu ümumi proses daxilində gələcəkdə də normal məcrada davam etməsinə qayğısı da güclənməkdədir. Sonuncu isə cəmiyyətin ümummədəni inkişafının əsas göstəricilərindən və meyarlarından birini təşkil edir.

Dünyanın elmi mənzərəsinin mədəniyyətə güclü təsir etdiyini aşağıdakı nümunədən də görmək olar. XIX əsrdə dünyanın elmi mənzərəsində hadisə və proseslərin müvazinətlik və statiklik keyfiyyətinə malik olduğu müddəası əsas yer tuturdu. Bu insanların dünyagörüşünə və ümumilikdə mədəniyyətində də müvafiq əks olunmuşdu. Nəticədə ictimai inkişafın sinifsiz cəmiyyətin qurulması ilə başa çatacağı haqqında yanlış müddəa qərarlaşmışdı. Bundan tam fərqli olaraq dünyanın müasir elmi mənzərəsi sinergetik paradigmanı əsas götürür. Sonuncu sübut edir ki, kainatda açıq, qeyri-müvazinətli sistemlər üstünlük təşkil edir. Onlarda geridönməzlik, qeyri-xəttilik və qeyri-müəyyənlik, ehtimalilik prinsipləri fəaliyyət göstərir. Təkcə canlı aləmdə deyil, həm də cansız təbiətdə özünütəşkilətmə, xaosdan nizama keçid baş verir. Sinergetika

varlığın üç müxtəlif əsas növündə (cansız təbiətdə, üzvü aləmdə və insan cəmiyyətində, gedən özünütəşkilətmə proseslərinin vahid, ümumi təsvirini verməklə, insanların şüurunda, dünyagörüşündə və mədəniyyətində inqilabiləşdirici rol oynayır. Bu elm sübut etdi ki, özünütəşkilətmə xassəsi, daim hərəkətdə olan materiyanın bütün formalarında fəaliyyət göstərir və yeni-yeni strukturların yaradılmasına gətirib çıxarır. Onun yaranmasına qədər belə təsəvvür olunurdu ki, sözügedən xassə yalnız üzvi aləmin sistemlərinə məxsusdur, cansız təbiətdə isə təkamül cüzi xarakter daşıyır və xaos (nizamsızlıq) yaradır. Sinergetika dünyanın elmi mənzərəsində böyük rolu həm də aşağıdakında ifadə olunur: bu təlim varlığın cansız və canlı formaları arasındakı qarşılıqlı münasibətləri izah etməklə, mühüm metodoloji yenilik gətirdi. Bu yeni paradigmaya görə sistemlər müvazinət vəziyyətindən kənara çıxdıqca, onlarda yeni tipli dinamik vəziyyət – dissipativ strukturlar yaranır. Sonuncular, geridönməzlik xassəsinə malik olan bütün açıq sistemlərdə qərarlaşır. Məhz geridönməzlik müasir qeyri-müvazinət vəziyyətlərinin səciyyəvi cəhəti olaraq, təşkil etmənin yüksək səciyyələrini yaratmaqla nizamın mənbəyi rolunu oynayır (4, 54-55). Sözügedən prosesin mexanizmində təsadüflər özünütəşkilin bir səviyyəsindən digərinə keçilməsində böyük əhəmiyyətə malik olur. Dissipativ strukturlarda nizamın yaranması fluktuasiyalar vasitəsilə baş verir ki, sonuncular, sistemin komponentlərinin öz orta qiymətindən (kəmiyyətindən) təsadüfi kənara çıxması deməkdir. Fluktuasiyalar o qədər güclənir ki, sistemin mövcud təşkili tab gətirmir və dağılır. Bifurkasiya (haçalanma) adlanan belə dönüş məqamlarında sistemin gələcək inkişafının hansı yol ilə gedəcəyini, yəni onun xaos vəziyyət alacağını, yoxsa nizamlılığın daha yüksək mərhələsinə keçəcəyini irəlicədən söyləmək qeyri-mümkün olur. Bu məqamda təsadüflər sanki, köhnə sistemin qalıqlarını yeni inkişaf yoluna doğru itələyir. Yeni yol seçildikdən sonra isə determinizm (səbəbiyyət) prinsipi təkrarən fəaliyyət göstərir (4, 17-18; 28-29).

Sinergetikanın ümummədəniyyət kontekstində dərin mənası həm də bunda ifadə olunur ki, o təkamül və özünütəşkil qanunun bütün sistemlərdə fəaliyyət göstərdiyini əsaslandırır. Beləliklə də, özünütəşkil edən sistemlərin təkə cansız təbiətdə və bioloji aləmdə deyil, həm də sosial həyatda fəaliyyət göstərdiyini əsaslandırır. Nəticədə özünütəşkilətmənin sosial proseslərdə tətbiqi miqyası genişləndi, təkamül paradigmasının təkə elmi deyil, həm də mühüm humanist və mədəniyyət səpkisinə malik olduğu aşkara çıxdı. Hazırda təkə fiziki, kimyəvi və bioloji hadisələr deyil, həm də qlobal miqyaslı proseslər (iqtisadi, sosial, demografik, ekoloji və sair) də özünütəşkilətmə prinsipi üzrə təsvir olunur.

Müasir cəmiyyətin inkişafında və özünütəşkil mexanizmində obyektiv amillər ilə yanaşı subyektiv amillərin (şüurluluğun olması, təhsil səviyyəsinin intellektual tərakkürün, mənəvi mədəniyyətin) əhəmiyyəti çoxalır. Bu şəraitdə cəmiyyət idarəçiliyində elmi dünyagörüşünün ünsürləri (hadisələrin mənalandırılması və qiymətləndirilməsində yüksək səriştəlilik, ictimai marağı əsas

götürmək, mənəvi dəyərlərin dominantlığı və sair), habelə onun ümumi idarəçilik mədəniyyəti getdikcə artmaqda olan rol oynayır.

Dünyanın müasir elmi mənzərəsi ilə mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqələri özünün mürəkkəbliliyi və polifunksionallığı ilə səciyyələnir. Bu münasibətlərin mexanizmində təkcə birbaşa təsir deyil, həm də dolayı formalar mühüm yer tutur. Daha dəqiq desək, elmi biliklərin praktiki tətbiqini əhatə edən texniki tərəqqinin və texnologiyaların insanların əmək fəaliyyətinə və məişətinə geniş miqyaslı nüfuz etməsi, onların sosiomədəni həyatında, sosial əlaqələrində, ünsiyyət formalarında, kommunikasiyada və infrastukturda – bütövlükdə həyat tərzində çox mühüm irəliləyişləri şərtləndirir. Nəticədə, insanların ümumi dünyagörüşündə və mədəniyyətində yeni oriyentasiyalar formalaşır. Həyata inam, optimist əhval-ruhiyyə yaranır, gələcəyin onlara xoşbəxtlik gətirəcəyi haqqında təsəvvürlər çoxalır. Həm də nəzərə alınmalıdır ki, bəşəriyyətin modernləşməsi və inkişafı genişləndikcə, mədəniyyətin ənənəvi anlamı da ciddi transformasiyaya məruz qalır, onun ayrı-ayrı əyalətlər miqyasında mövcudluğu tədricən aradan qalxır, müxtəlif mədəniyyətlərin qarşılıqlı təsiri, dialoqu və beynəlmilləşməsi güclənir. Qeyd olunan meyillər müasir insanın dünyagörüşünün əsaslarında, onun dünyada yeri və rolunun, məqsədlərinin və fəaliyyət amalının anlaşılmasında ciddi irəliləyişlər yaradı. Bununla yanaşı, mədəniyyət sferasında yeni ideyalar, dəyərlər, nümunələr və mütərəqqi təsəvvürlər daha da çoxalır.

Söylənilən irəliləyişləri müasir təbiət - cəmiyyət münasibətləri mədəniyyətindəki yeniliklərdə daha aydın görmək olar. Əgər ənənəvi mədəniyyətdə təbiətin cəmiyyətə tabe etdirilməsi, buradakı resurslardan mümkün qədər çox istifadə olunması ideyası hökmran idisə, bunun tam əksinə olaraq, müasir mədəniyyət tipi təbiətlə zəkali, müvazinətli münasibətlər yaratmaq, onun israfına yol verməmək, təbii ehtiyatlara qayğı göstərmək və qorumaq üstündə məsuliyyətin artması ilə səciyyələnir. Müasir elmi-texniki inkişafın təbiətə pozucu təsirinin qarşısını almaq, cəmiyyət ilə ətraf mühit arasında zəkaya əsaslanan noosfera prinsiplərinə əməl etmək, zamanın mədəniyyət imperativinə çevrilir. Bu münasibətdə biosferanı sağlamlaşdırmaq bəşəriyyətin gələcəyi naminə normal bioloji şərait yaratmaq məqsədi güdən qlobal ekoloji modellərin işlənilib hazırlanması diqqəti cəlb edir (2, 768).

Canlı təbiətin mürəkkəb ekosistemlərin qarşılıqlı təsiri olduğunu əsaslandırılan ekoloji biliklər, insanların fəaliyyətində təbiətin yeri və rolunun adekvat mənalandırılmasına dair təsəvvürlər, dünyanın elmi mənzərəsinə getdikcə daha çox daxil olmaqdadır. Bu qəbildən olan yeniliklər cəmiyyətin ümum mədəniyyətinin dünyagörüşü əsaslarında mühüm dəyişikliklər yaradır, zəmanəmizin mənəvi və dəyərlər oriyentasiyasına güclü təsir göstərir. Sözügedən prosesdə həm də insanların fərdi şüuru ilə ümummədəni mentalitetinin özünəməxsus qovuşması baş verir. Başlıcası isə budur ki, təbiətə qayğı və onun qorunmasına diqqət çoxalır, bu isə dünyanın elmi mənzərəsinin aksioloji mənasının artdığına dəlilətdir. Cəmiyyətin mədəniyyətində əsas mövqelərin, dəyərlərin və həyat amallarının anlaşılmasında baş verən köklü irəliləyişlər,

müasir insanın ümumi dəyişdirici – yaradıcı fəaliyyətinin mədəniyyət əsaslarını durmadan genişləndirir. Bu prosesdə həm də şəxsiyyətin mədəni avtonomluq sferası böyüyür, o digər insanlarla ümumi sosial və mədəni əlaqələrini suverən qaydada qura, bəyəndiyi mədəniyyət nümunələrinə qovuşa bilir. Nəticədə insanlarda dünyanın mənzərəsi haqqında elmi biliklər sistemi daha da zənginləşir, cəmiyyət və özü haqqında yeni təsəvvürlər formalaşır. Bütün bunlar şəxsiyyətlərdə dinamik və kreativ xarakterli təfəkkür tipinin bərqərar olmasına mühüm təsir göstərir. Sonuncunun səciyyəvi cəhətini ideal ilə, sivil mədəniyyətlə ayrılmaz əlaqəlilik və vəhdət təşkil edir. İctimai şüurda və mədəniyyətdə baş verən sözügedən transformasiyalar, dünyaya müxtəlif elmlərin sintezini ifadə edən baxış bucağının dərinləşməsi ilə bağlı surətdə baş verir. Nəticədə elmi biliklər, təbii və sosial həyatı tənzim edən, onu insanların məqsədinə müvafiq surətdə dəyişdirməyə qadir olan dəyər, inkişaf və tərəqqinin təminatçısı statusu kəsb edir. Bu proses öz növbəsində mədəniyyətin bütün sahələrinə fəal təsirin artması ilə müşayiət olunur. Bu təsadüfi olmayıb, onunla izah edilir ki, bütün digər sahələrdə olduğu kimi, mədəniyyət sferasında da insanın yaradıcı fəaliyyəti, onun qiymətini və əhəmiyyətini müəyyən edən dəyər anlayışı, habelə fəaliyyət nəticəsində yaradılacaq məhsulun ideal obrazı olan məqsəd ilə ayrılmaz surətdə bağlıdır.

Qeyd olunan məqam da elmi biliklərin mədəniyyət ilə yaxınlığını daha da artırır. Müasir elm yalnız real mövcud olan təbii obyektlərini öyrənməklə məhdudlaşmır, həm də insanların dəyərlərini və bütövlükdə şüur hadisələrini gələcək məqsəd kontekstində araşdırır. Bu halda təbiidir ki, hər bir konkret elm, psixiki proseslərə öz predmeti mövqeyindən yanaşır, onların obyektiv qanunlarını aşkar etməyə cəhd göstərir. Lakin onun bu yönümdə qazandığı uğurlar, həmin elmin hüdudları çərçivəsində qalmır, bütövlükdə cəmiyyətin mədəniyyət sisteminə qovuşaraq, onu daha da zənginləşdirir və inkişaf etdirir. Sonuncu proses, yəni mədəniyyətin tərəqqisi, özünün müvafiq ifadəsini elmi biliyin nəticələrinin izahında və təbliğində, qəbul olunmuş ümumi standartlarda və bütövlükdə təfəkkür tipinin yeniləşməsində tapır. Qeyd olunan vəziyyət təsadüfi olmayıb, onunla izah edilir ki, hər bir elmi yenilik, konkret dövrün sosiomədəni şəraitində, həmin şəraiti təşkil edən müxtəlif mədəniyyət amillərinin güclü təsiri altında yaranır. Bu təsir o qədər böyükdür ki, bəzi sosiomədəni amillər, hətta müxtəlif elmi biliklərin məzmununa daxil ola bilir. Digər tərəfdən, sivilizasiyanın elmi potensialının inkişafı prosesində müxtəlif mədəniyyətlərin elmi əsaslandırılmış sintezi baş verir. Bu məqam da insanların dünyagörüşü ustanovkalarının və dəyərlər sisteminin formalaşmasında dünyanın elmi mənzərəsinin rolunu artırır.

Müasir elm prinsipə yeni tipli obyektləri öyrəndiyi üçün, onun evrsitik dəyəri də artır. Bununla əlaqədar olaraq elmi təhlilin əsasları və təməl prinsipləri dəyişilir, o yeni universal ideyalar üzərində qurulur. Dünyanın elmi mənzərəsi belə sistemləri araşdırmağın strateji əsası rolunu oynayır. Hazırda elmin əsas obyekti kompleks və unikal inkişaf edən sistemlər təşkil edir. Onları

isə yalnız müxtəlif fənlərarası qarşılıqlı təsir metodlarına arxalanmaqla dərinədən öyrənmək mümkündür. Bu işdə “dünyanın ümumelmi mənzərəsi qlobal tədqiqat proqramı kimi çıxış etməklə, bir elm sahəsindən digərinə ötürülə bilən metodları və prinsipləri, müxtəlif elmlərdə əldə olunmuş uğurların qovuşdurulması yolunu, nəhayət, bu bilikləri elmin inkişafının müvafiq mərhələsində mədəniyyətin tərkibinə necə daxil etməyi öyrədir” (6, 403).

Hazırda müxtəlif elmlərdə qazanılmış nailiyyətlərin sintezi nəhəng kompleks proqramlar və fənlərarası tədqiqatlar zəminində həyata keçirilir. Sonunculara nümunə kimi informatikanı, ekologiyani, biotexnologiyani, biotibbi tədqiqatları və sairə göstərmək olar. Dünyanın müasir elmi mənzərəsinin inkişafını müəyyən edən daxili koqnitiv amillər ilə; sosial məqsədlərin və dəyərlərin vəhdəti fənlərarası əlaqələrin və qarşılıqlı təsirin möhkəmlənməsini şərtləndirir. Səciyyəvi cəhət budur ki, sözügedən proses təkcə təbiət elmlərinin çərçivəsi ilə məhdudlaşmır. Onun tərkibinə sosial fənlər də fəal qoşulmaqdadır, çünki müasir elmi araşdırmaların əksəriyyətinin obyektini insan və onun fəaliyyətinin də daxil olduğu mürəkkəb inkişaf edən sistemlər təşkil edir. Qeyd olunan vəziyyət təbiət, texniki və sosial elmlər arasında əlaqələri möhkəmləndirməklə yanaşı, onların hamısının məzmununda mədəniyyət çalarlarını da çoxaldır. Bu meyl son dərəcə əhəmiyyətlidir, çünki təbiət elmləri ilə humanitar elmləri bir-birinə qarşı qoyan və onların hər birinin digəri üçün başa düşülməyən dildə mədəniyyət yaratdığı haqda baxışların əsassızlığını sübut edir (5, 43).

Hazırda qlobal prinsiplər əsasında təbiət və humanitar elmlərin vəhdətinin möhkəmlənməsi, dünyanın ümumelmi mənzərəsinin mədəniyyət səpkisini daha da gücləndirir, çünki hər iki elm qruplarının öyrəndikləri obyektlər sırasında insan, onun dünyada və cəmiyyətdə yeri, fəaliyyətinin mahiyyəti ilə bağlı problemlər getdikcə daha çox yer tutur.

İndi müxtəlif elm sahələrində aparılmış tədqiqatların nəticələrinin ümum-mədəniyyət mövqeyindən tənzim olunması və qiymətləndirilməsi, son dərəcə zəruridir. Söhbət elmi fəaliyyətin, insani, antropoloji meyarlarının ön plana çəkilməsindən gedir. Əslində, özü-özlüyündə götürülən hər hansı elmi bilik etik ölçüyə malik deyildir. Onun sonuncu səpkisi məhz insana, cəmiyyətə və mədəniyyətə münasibətdə dəyəri və qiyməti ilə müəyyən olunur (1, 7).

Məsələ burasındadır ki, dünyanın müasir elmi mənzərəsi liderləri sferasında möhkəm qərarlaşmış olan təbabət elmlərində və molekulyar biologiyada, gen mühəndisliyində, klonlaşdırma sahələrində baş verən heyratamiz kəşflər bəşəriyyətin sağlamlığının qorunmasına, səhiyyə mədəniyyətinin və bütövlükdə mədəniyyətin yüksəlişinə güclü müsbət təsir göstərir. Bununla yanaşı, qeyd edilməlidir ki, onlardan sui isifadə olunması, mədəniyyətə pozucu təsir göstərir, mədəniyyətin təbii əsaslarının sarsıtılması ilə nəticələnə bilər. Təsadüfi deyildir ki, hazırda bu problematika təkcə elmi dairələrdə deyil, həm də geniş ictimaiyyət arasında müzakirə olunmaqdadır. Əsas mübahisələr qeyd olunan elmi yeniliklərin tətbiqi prosesində nöqsanlara yol verməmək, onlardan

ümummədəni inkişaf naminə istifadə etmək ətrafında gedir.

Keçmişdə olduğu kimi, indi də dünyanın təbii-elmi mənzərəsi ilə mədəniyyətin əlaqələrində fəlsəfə xüsusi rol daşıyır. Bu həmin elmin predmetində “dünya – insan” münasibətlərinin əsas yer tutmasından, onun digər elmlər sistemində özünəməxsus mövqeyi və dünyagörüşü forması kimi çıxış etməsindən, başlıcası isə ümumi mədəniyyətin əsas tərkib hissəsi olmasından irəli gəlir. Fəlsəfi dünyagörüşü, rəasional biliyin yüksək növü olaraq dünya ilə cəmiyyətin münasibətlərini, bu sistemdə insanın fəaliyyətini, onun doğurduğu elmi və mədəni nəticələri adekvat surətdə mənalandırır. Çünki, o obyektiv və subyektiv, maddi və mənəvi tərəflərin rolunu düzgün əlaqələndirən, gündəlik qayğı ilə gələcək perspektivi vəhdətdə götürən intellektual zəkaya arxalanır.

Postindustrial cəmiyyətdə (müstəqil dövlətlər hazırda bu mərhələdədir) biliyin və informasiyanın rolu qeyri-adi dərəcədə artır. Bununla əlaqədar olaraq əhalinin geniş təbəqələrinin elmi nailiyyətlərə yiyələnməsi zərurət kimi çıxış edir. Digər tərəfdən, elmi biliklər hamı üçün əlçatar olur. Qeyd olunan proses, insanların intellektual səviyyəsinin yüksəlməsi ilə müşayiət olunur. Nəticədə onların dünyagörüşündə elmi əsasların genişlənməsi ilə yanaşı, ümumi mədəni inkişafı da baş verir.

Deyilənlərdən aydın olur ki, ümumi mədəniyyətin iki başlıca sahəsində (təbii-elmi və humanitar) tarazlığın yaradılması, nəzəri və praktiki yönümdən müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Onlar arasında ayrılıq və uyğunsuzluq, müasir sivilizasiyanın inkişafına ciddi əngəl yaradır, çünki, elm və mədəniyyət dayanıqlı inkişafı təmin edən iki əsas dayaqdır. Formalaşmaqda olan ümumi planetar tərəkür, bir tərəfdən elmi nailiyyətlər hesabına idrakın hüdudlarının genişlənməsini, digər tərəfdən isə onun mədəniyyətə təsirinin gücləndirilməsini nəzərdə tutur.

Beləliklə, dünyanın müasir elmi mənzərəsi müxtəlif elmlərdə baş verən fundamental nəticələri bir-birilə sintez edərək, cansız təbiətin, üzvi aləmin, insanın və cəmiyyətin inkişafını əhatə edən bütöv nəzəri obraz yaradır. O, müasir mədəniyyətin dünyagörüşü universalilləri ilə fəal qarşılıqlı təsirdə çıxış edir. Bu qarşılıqlı təsir bir tərəfdən, elmin inkişafının müəyyən mənada mədəniyyətə adaptasiya etməsini digər tərəfdən isə mədəni mentallığa gətirdiyi mühüm dəyişiklikləri əhatə edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Агацци Э. Моральное измерение науки и техники. М., 1998, 312 с.
2. Дубнищева Т.В. Концепции современного естествознания. Новосибирск: ЮКЕА, 1997, 832 с.
3. Лебедев С.А. Философия науки. М.: Юрайт 2012, 326 с.
4. Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса. М., 1986, 278 с.
5. Сноу Ч. Две культуры. М.: Прогресс, 1993, 294 с.
6. Степин В.С. Теоретическое знание. М.: Наука, 1999, 742 с.
7. Швырев В.С. Рациональность как ценность культуры// Вопросы философии. 1992, №6, с. 92-105.
8. Энциклопедия эпистемологии и философии науки. М.: Прогресс, 2010, 842 с.

СОВРЕМЕННАЯ НАУЧНАЯ КАРТИНА МИРА В КОНТЕКСТЕ КУЛЬТУРЫ

З.Дж.ГАДЖИЕВ

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена анализу взаимоотношений современной научной картины мира и культуры. В ней раскрывается роль космологии, кибернетики, универсальной эволюции и синергетики в развитии общей культуры.

Подчеркивается, что укрепление единства естественных, технических и гуманитарных наук в современном постиндустриальном обществе, обуславливает взаимообогащение научного познания и культуры.

Ключевые слова: современная научная картина мира, культура, мировоззрение, система ценностей.

THE MODERN SCIENTIFIC VISION OF THE WORLD IN THE CONTEXT OF WORLDWIDE CULTURE

Z.C.HACIYEV

SUMMARY

This article is devoted to the analysis of the interrelationship of the modern scientific vision of the world and culture. We analyse there the general evolutionary principle of cosmology and cybernetics, as well as the role of synergetic in the progress of worldwide culture.

We think that the increase of the unity between natural, technical and humanitarian sciences causes a deepening interrelationship between scientific knowledge and culture.

Key words: the modern scientific vision of the world, culture, worldwide, the value system.